

редніх підприємств переважали представники торгівлі й промисловості, питома вага яких більш як у півтора рази перевищувала кількість власників міського нерухомого майна. Приблизно таким же було це співвідношення й серед представників великого капіталу.

Загалом же серед великої і середньої міської буржуазії переважали власники торговельних та промислових підприємств при безперечній перевазі перших²⁸.

У цілому напередодні революції 1905—1907 рр. торговельно-промислова буржуазія України значною мірою змінила свій становий купецький характер і перетворилася в клас, який об'єднав у своєму складі різномірні соціальні елементи. Прискорення капіталістичного розвитку країни наприкінці XIX ст. сприяло інтенсивному виникненню широких верств столичної і провінційної буржуазії, до якої поряд з купецтвом входили міщанські елементи міст, заможного селянства, чиновництва, інтелігенції, зокрема технічної, іноземці тощо.

Представники молоді української індустріальної буржуазії відзначалися достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаторськими навичками. Зміна покоління, що відбувалася на межі сторіч, супроводжувалася появою підприємців нового типу — періоду капіталістичного нагромадження. Остання обставина впливала на суспільно-політичне обличчя буржуазії, посилюючи критичне ставлення її до економічної і взагалі внутрішньої політики царизму. Цим значною мірою пояснюється поміркований лібералізм, що його виявляла певна частина торговельно-промислової буржуазії України в період революції 1905—1907 рр.

Одежано 25.07.90.

На основе анализа разнообразных источников, часть которых впервые вводится в научный оборот, исследуется социальная структура крупной и средней городской буржуазии промышленно развитых регионов Украины накануне революции 1905-1907 гг. Характеризуется социально-политический облик торгово-промышленной буржуазии в начале XX ст.

²⁸ Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907—1911 гг.— С. 7.

В. Ю. Франчук (Київ)

Декабристи і родина Потебень

Розповідається про вплив М. М. Муравйова, людини близької до декабристів, на братів Потебень, з родини яких вийшли два видатних діячі епохи — вчений і революціонер.

Рід, з якого походять Олександр та Андрій Потебні, старовинний, козацький. Про це свідчить прізвище: словом *потебня* називались шкіряні лопаті по боках козачого сідла¹. Дід, після зруйнування Січі одержавши дворянство, служив у російській армії. На той час вихідець із запорозької старшини володів чималим шматом землі в козачому селі Перекопівці поблизу Ромен.

За сімейною традицією на військову службу був зарахований і батько Олександра та Андрія — Опанас Юхимович. 1819 р. шістнадцятирічним юнаком він разом із молодшим братом Харитоном потрапив на Кавказ, де військом командував Олексій Петрович Єрмолов,

¹ Потебня А. А. К истории звуков русского языка. Этимологические и другие заметки.— Варшава, 1883.— Т. 4.— С. 49.

учень Суворова. Опанас і Харитон почали службу в 7-му карабінерному полку юнкерами. Так називалися тоді нижні чини — добровольці з дворян. Прослуживши певний строк, вони ставали офіцерами, хоч ледве вміли читати й писати. Випадково зберігся аркушик паперу з вправами Харитона, якого, як і Опанаса, навчав грамоти перекопівський дяк Кузьма. Під диктовку цього грамотія діти записували такі, наприклад, афоризми: «Благородное Роменского повіта дворянство. Не іщи мудрость, іщи прежде смиренія. Аще смирен будиши, то мудрость обрещиши. Корень ученья горок, плоди же его сладкі суть. Учитесь діти во младія літи: когда прійде старость, чтоб не било нам жалость. Пиши ни лініся, низко ни хилися. Смотри на літеру, не марай паперу. Помощь моя от господа, сотворившаго небо и землю: По засвідетелствованіи от командира во время штурма Измаїловскаго, которой бил при первом таковом важном ділі...»²

У перші роки служби Опанас і Харитон, яких за традицією, що існувала в старій армії, називали Потебня перший і Потебня другий, не набули особливих знань. Хоч стоянка карабінерного полку була розташована недалеко від Тіфліса, військова молодь мало цікавилась його культурними здобутками. Час, вільний від походів, використовувався на гульню, бійки, дуелі. І хто знає, як склалася б доля юнаків, коли б у квітні 1823 р. (Опанасові якраз виповнилося двадцять, а Харитону — дев'ятнадцять років) у полку не з'явився новий командир — Микола Миколайович Муравйов. «Як і декабристи, — пише М. В. Нечкіна, — М. М. Муравйов належить до числа тих, хто міг сказати собі: «Ми були діти 1812 року». Волелюбець і вільнодумець, засновник переддекабристської Священної артілі, він стояв біля самих джерел декабристського руху. Близький друг тих, хто вийшов на Сенатську площу, він не був у їхніх лавах лише через особливий збіг життєвих обставин. Та на все життя М. М. Муравйов зберіг вірність їх ідеалам»³.

М. М. Муравйов (1794—1866) зробив великий внесок у воєнну і дипломатичну історію нашої країни. Та відомий він не тільки цим. Батько Муравйова, теж Микола Миколайович, був одним з найосвіченіших людей свого часу. В 1811 р. під його керівництвом у Москві сформувався Математичне товариство, метою якого було поширення математичних знань у Росії. Після Вітчизняної війни 1812 р. М. М. Муравйов-батько керував Московським закладом для колоноводів, створеним для поповнення Генерального штабу освіченими офіцерами. Цей заклад, що існував з 1815 по 1823 рік, відіграв важливу роль у розвитку вільнодумства серед офіцерів, оскільки ліберальні погляди його керівника позначилися на вихованні військової молоді. Із стін Московського училища для колоноводів за 8 років вийшло 25 майбутніх декабристів. Старші сини Миколи Миколайовича — Олександр і Микола — успадкували від батька любов до математики. Вступивши на військову службу, брати переїхали до Петербурга, де їм довелося викладати різні математичні дисципліни людям значно старшого віку і звання.

У Петербурзі наприкінці 1811 р. М. М. Муравйов-син створив юнацьку ідейну організацію «Чока». І засновникові цієї організації, і її членам — майбутнім декабристам Матвієві Івановичу Муравйову-Апостолу, Артамону Захаровичу і Микиті Михайловичу Муравйовим — було тоді по 15—16 років. Юнаки, які перебували під впливом республіканських настроїв та ідей рівності в дусі Руссо, мріяли створити на острові Сахалін (Чока) республіку. Характеризуючи цей гурток юних ентузіастів, М. В. Нечкіна відзначає продумані форми їхньої діяльності: «Звертають на себе увагу й прийняті організаційні форми,

² Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, III, спр. 7719, арк. 1.

³ Нечкіна М. В. Кратко о книге // Задонский Н. Жизнь Муравьева, М., 1974. — С. 5. Далі використані дані, наведені у книзі М. О. Задонського.

яким, судячи з оповіді, приділялася велика увага: наявність «законів», тобто, безсумнівно, писаної «програми та статуту», прийняття цих законів на зборах, вибори «президента» товариства. Читання членами товариства на зборах «записок», що мали на меті «удосконалити закони товариства», причому «записки» ці (доповіді) «після обговорення затверджувалися всіма» (Микола Муравйов підкреслює, що «були запроваджені справжні збори»), — все це характеризує прагнення засвоїти розвинуті форми суспільної організації. З усього знати, що товариство було таємним»⁴. Дружні зв'язки М. М. Муравйова з передовим російським офіцерством зміцніли під час Вітчизняної війни 1812 р. і закордонних походів 1813—1814 рр. Переддекабристська організація «Священна артіль» була створена відразу після повернення російських військ на Батьківщину в 1814 р. «Одного разу, — пише М. М. Муравйов, — коли ми сиділи з братом і Бурцовим, нам спало на думку жити разом, найняти спільну квартиру, разом столуватися і продовжувати навчатися для своєї освіти»⁵. Так виникло господарське, товариське та ідейне об'єднання трьох офіцерів Гвардійського генерального штабу. Склад «Священної артілі» постійно поповнювався. І. Д. Якушкін у своїх спогадах розповів про певну близькість, яка на початку 1816 р. встановилася між її членами і групою офіцерів Семеновського полку: «У цей час Сергій Трубецькой, Матвій і Сергій Муравйови і я — ми жили в казармах і дуже часто бували разом з трьома братами Муравйовими — Олександром, Михайлом і Миколою. Микита Муравйов також часто зустрічався з нами. У бесідах наших звичайно розмова була про становище Росії. Тут розглядалися основні болячки нашої вітчизни — заскнілість народу, кріпацький стан, жорстоке ставлення до солдатів, служба яких протягом 25 років майже була каторгою; повсюдне хабарництво, грабування і, нарешті, відверта неповага до людини взагалі»⁶.

Усі Муравйови, перелічені тут, — родичі Миколи Миколайовича. Олександр — старший його брат, Михайло — молодший. Микита Муравйов — двоюрідний брат, найближчий друг, автор проекту конституції майбутньої вільної держави.

З відомих ідейних організацій, що передували таємним товариствам декабристів, «Священна артіль» була найстійкішою. Всі її члени, за винятком М. М. Муравйова, відомі як декабристи. Відсутність його в складі декабристської організації — Союзі Порятунку, створеного за ініціативою старшого брата Олександра, пояснюється від'їздом з Петербурга. Цей від'їзд був пов'язаний з деякими подіями особистого життя молодого офіцера, які змусили його взяти участь у посольстві О. П. Ермолова в Іран, а пізніше залишитися на Кавказі при його штабі. «Дослідник має всі підстави припустити, — пише М. В. Нечкіна, — що, якби не ці події та вимушений від'їзд на Кавказ, у Союзі Порятунку одним членом було б більше: настільки виразне в цей момент вільнодумне обличчя члена «Священної артілі» Миколи Муравйова»⁷.

На Кавказі Микола Миколайович мав намір створити артіль, подібну до петербурзької, проте зазнав невдачі, оскільки однодумців серед нових товаришів не знайшов. Він пише про це так: «Я дуже помилувався у своєму розрахунку: більша частина добродіїв не любила вчитися, а тільки заважала мені; майже ніхто не мав уявлення про загальну користь, а всякий тільки про себе думав. Я запровадив було уроки; їх слухали без уваги»⁸⁻⁹.

⁴ Нечкіна М. В. Движение декабристов. — М., 1955. — Т. 1. — С. 104.

⁵ Муравьев Н. Н. Записки // Русский архив. — 1886. — № 2. — С. 13.

⁶ Якушкин И. Д. Записки. Статьи. Письма. — М., 1951. — С. 10—11.

⁷ Нечкіна М. В. Священная артель: Кружок А. Муравьева и И. Бурцова. 1814—1817 гг. // Декабристы и их время. — М.; Л., 1951. — С. 169.

⁸⁻⁹ Муравьев Н. Н. Записки // Русский архив. — 1866. — № 1. — С. 474.

З таким настроєм прийшов у сьомий карабінерний полк новий командир. Офіцери зустріли його насторожено. За його попередника полковника Ладанського вони звикли до безтурботного розгульного життя. Як завоював Микола Миколайович авторитет у полку? Певно, не останню роль відіграло навчання офіцерів, яке він запровадив майже з перших днів свого командування. Саме на заняттях і відбулося зближення Муравйова з двома молодими юнкерами, один з яких, за його словами, «був завжди точний і старанний до занять»¹⁰. Характеристика ця стосується Опанаса, який відразу виділився як бажанням навчатися, так і здібностями до математики — улюбленої дисципліни самого Миколи Миколайовича. Помітив Муравйов й інші позитивні риси юнака. Якось він сказав йому: «Опанасе, ти маєш благородну душу, добре серце, дотримуйся їх»¹¹. Увагу М. М. Муравйова привернув також юний Харитон Потебня. Про нього командир полку залишив такий запис: «Я намагався дати освіту цьому молодому офіцерові, який має чудові здібності, і цим ошчасливити його»¹². Під керуванням Муравйова Харитон досконало оволодів турецькою і перською мовами. Він розмовляв і по-грузинському, по-татарському та по-вірменському. Брати вивчали також фортифікацію, тобто науку про укріплення військових позицій та захист від засобів ураження. «Вони навчаються, — записує М. М. Муравйов, — з щирим бажанням досягнути знання, які їм викладаються»¹³.

Заняття з офіцерами карабінерного полку не обмежувалися лише освітньою програмою. У щоденнику Муравйова записано, що деяким з них він подарував опис своєї мандрівки на східні береги Каспійського моря. А у книжці цій були такі, наприклад, рядки: «Тепер у Хіві правління самовладне, не обмежене ні законами, ні суспільною думкою. І тому залежить цілком від волі самовладного государя, який дивиться на ханство як на свій маєток і керує ним для особистої своєї вигоди й збагачення. У Хіві, де мета уряду не є користь народу, а приватне благо володаря і улюбленців його, загальна вигода не цікавить нікого. Любов до Вітчизни при такому правлінні існувати не може»¹⁴. Про вплив Муравйова на своїх учнів свідчать слова Опанаса Потебні, адресовані Миколі Миколайовичу: «Я справді зобов'язаний Вам більше, ніж батькам, які дали мені життя, тому що добродіяння Вашого превосходительства відкрило мені засоби бути корисним Вітчизні»¹⁵.

Є підстави стверджувати, що напередодні повстання декабристів Опанас і Харитон, які вже стали прапорщиками, були найближчими до свого командира людьми. На той час Опанас займав важливу посаду скарбника, а Харитон фактично виконував обов'язки ад'ютанта, оскільки полковий ад'ютант майор Артемовський, прихильник Ладанського, відмовлявся виконувати розпорядження Муравйова. Наказ про призначення прапорщика Харитона Потебні на посаду ад'ютанта був підписаний полковником 2-го лютого 1826 р., коли Муравйов довідався про події, що сталися у Чернігівському полку, одним із батальйонів якого командував його троюрідний брат Сергій Муравйов-Апостол. «Мені не могло не бути сумно, — записав Микола Миколайович, — чути про нещастя, яке спіткало всіх трьох братів і всю родину їх»¹⁶⁻¹⁷.

¹⁰ Відділ рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, ф. Вісковатова, арк. 212.

¹¹ Відділ писемних джерел Державного історичного музею СРСР, ф. 254, спр. 385, арк. 127.

¹² Муравьев Н. Н. Записки // Русский архив.— 1886.— № 11.— С. 397.

¹³ Відділ писемних джерел Державного історичного музею СРСР, ф. 254, спр. 21, арк. 63.

¹⁴ Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева.— М., 1822.— С. 57—58.

¹⁵ Відділ писемних джерел Державного історичного музею, ф. 254, спр. 369, арк. 127.

¹⁶⁻¹⁷ Муравьев Н. Н. Записки // Русский архив.— 1883.— № 11.— С. 397.

Які наміри мав командир карабінерного полку в ці дні? Для чого взагалі він, працівник штабу, людина, близька до командуючого корпусом, за кілька років до повстання декабристів наполегливо намагався мати в своєму розпорядженні тисячі відданих йому людей? Історики, на жаль, не дали відповіді на ці запитання. Наукова література про М. М. Муравйова обмежується згаданими вище працями М. В. Нечкіної, присвяченими докавказькому періоду його життя і діяльності, та розвідкою І. С. Калантирської «Неизвестные письма декабристов Н. Н. Муравьеву-Карскому — новый источник из истории движения декабристов»¹⁸. Природно, що в ній, у першу чергу, характеризується величезний, уперше введений до наукового обігу епістолярний матеріал, який належить в основному до раннього періоду декабристського руху і є важливим першоджерелом для вивчення становлення світогляду декабристів.

На поставлене вище запитання спробував знайти відповідь письменник М. О. Задонський, автор документальної історичної хроніки «Жизнь Муравьева» (Современник, М., 1974), а також ряду статей і нарисів, присвячених декабристському руху¹⁹. Він вважає, що М. М. Муравйов не випадково добивався командування полком на початку 1823 р. Адже саме в той час поміж членами таємних товариств поширюється думка про можливість військового виступу проти самодержавства. І деякі майбутні декабристи, зокрема Пестель, переходять на стройову службу, щоб одержати у своє розпорядження військову силу. Особливо красномовним видається факт затримки присяги Костянтиніві Павловичу у військах Кавказького корпусу, на що вперше звернув увагу письменник. Відомо, що таємні товариства прийняли рішення почати повстання під час зміни імператорів на престолі і ні в якому разі не присягати спадкоємцю, не обмеживши його самодержавства. У світлі цього не можна не звернути уваги на те, що сьомий карабінерний полк прийняв присягу останнім. Це відбулося 16 грудня, тобто на 5 днів пізніше, ніж в інших кавказьких полках. Повторну присягу на Кавказі також було затримано. Лише через 17 днів після зречення Костянтина Павловича О. П. Ермолов розіслав розпорядження присягати його молодшому братові Миколі Павловичу.

Невдовзі на Кавказі почалися арешти. Першим там схопили О. С. Грибоедова. Його відвели до Петербурга, де вже готувалася розправа не тільки над безпосередніми учасниками повстання, а й над близькими до них людьми. І серед перших, і серед других було багато рідних і друзів Миколи Миколайовича Муравйова. Тому О. П. Ермолов вирішив за краще відіслати його з Тіфліса якомога далі від цікавих очей. Це було доречним ще й тому, що за наказом нового царя за Муравйовим було встановлено суворий таємний нагляд. 19 липня 1826 р. він дістав наказ командуючого корпусом вирушити на кордон, де вже починалися сутички з персами. «На другий день після одержання цих розпоряджень вирушив на світанку в дорогу без речей, верхи, взявши з собою за ад'ютанта прапорщика Потебню другого та для конвою 6 чи 8 чоловік кінних солдатів»²⁰, — записав Муравйов у щоденнику.

На кордоні з Персією Микола Миколайович довідався про страту п'ятох декабристів і про долю інших повстанців, яким смертну кару було замінено на довічну каторгу. Серед останніх — родичі й найближчі друзі: Микита Муравйов, Матвій Муравйов-Апостол, Артамон Муравйов, Михайло Лунін, Сергій Трубецької, Михайло Фонвізін, Іван

¹⁸ Из эпистолярного наследия декабристов: Письма к Н. Н. Муравьеву-Карскому. — М., 1975. — Т. 1.

¹⁹ Новое о Священной артели и ее основателе // Вопросы истории славян: Труды Воронежского ун-та. — 1963. — Вып. 1. — С. 165—177; Тайны времен минувших: Исторический этюд. — Воронеж, 1964.

²⁰ Муравьев Н. Н. Записки // Русский архив. — 1888. — № 11. — С. 408.

Якушкін, Олександр Якубович. Рідний брат Миколи Миколайовича — Олександр — був покараний засланням до Якутська.

У серпні 1826 р. почалася війна з Персією. Начальником загону, що вів воєнні дії, було призначено генерал-майора Дениса Давидова, славнозвісного поета-партизана. М. М. Муравйов став начальником штабу його загону. Разом з ним при штабі опинився й Харитон Потебня. Лише в грудні командир карабінерного полку та його ад'ютант одержали дозвіл повернутися в Грузію. А на початку нового (1827) року полковник Муравйов знову почав працювати у штабі О. П. Ермолова.

Проте Опанас і Харитон розлучилися з Муравйовим не надовго. Почалася підготовка до походу всього Кавказького окремого корпусу на персидського шаха. О. П. Ермолова змінив улюбленець Миколи Першого Федір Іванович Паскевич. В особі Муравйова цей досвідчений царедворець бачив не тільки прихильника Ермолова, а й друга учасників повстання на Сенатській площі, і тому не довіряв йому. Саме тоді для участі в бойових операціях на Кавказ почали прибувати розжалувані декабристи. Виконуючи обов'язки помічника начальника штабу корпусу, Микола Миколайович мав можливість допомагати їм. Не залишилися поза увагою М. М. Муравйова і його колишні вихованці Опанас та Харитон, які продовжували служити в карабінерному полку.

Не обмежуючись лише штабною роботою, Муравйов особисто брав участь у воєнних операціях. Часто виїжджав він на передній край для ознайомлення з місцевістю, огляду укріплень, складання карт тощо. Для супроводу він, як правило, брав карабінерів з полку, яким ще недавно командував. Отже, брати зустрічалися з ним досить часто і, як люди мужні, мали нагоду відзначитися. Так, за участь у Персидській війні Опанас був нагороджений орденом святої Анни четвертого ступеня з написом «За хоробрість». У документі, що супроводжував цю відзнаку, рукою Миколи Миколайовича написано: «У нагороду ревної служби Вашої і за заслуги, виявлені протягом минулої з персіанами війни, де Ви... постійно привертали до себе увагу начальства, при здобутті фортеці Аббас-Абада перебували в траншеях і діяли із зразковою мужністю і хоробрістю»²¹. Батьківське піклування Муравйова навіть врятувало Потебні першому життю: під час походу Опанас тяжко захворів і, дізнавшись про це, Микола Миколайович негайно відіслав його в Тіфліс. Потебні другому стали в пригоді східні мови, які він вивчив. Муравйов нерідко брав його з собою для переговорів з персидськими ватажками, доручав перекладати листи й документи з перської на російську мову. На кінець походу Харитон Потебня був підпоручиком. За участь у Персидській війні братів було також нагороджено срібними медалями. Сьомий карабінерний полк одержав почесне звання Єреванського.

Лише Микола Миколайович Муравйов ніяких нагород не удостоївся. Його стосунки з Паскевичем зіпсувалися настільки, що перед кінцем війни він був змушений подати у відставку. Проте уряд Миколи I, що готувався до війни з Туреччиною, її не затвердив. Микола Миколайович одержав звання генерал-майора й був призначений командиром гренадерської бригади Кавказького окремого корпусу. До складу цієї бригади увійшов і лейб-гренадерський Єреванський карабінерний полк. 1828 і 1829 роки минули в боях та походах. Під особистим командуванням Муравйова Харитон брав участь у штурмі Карса, за що й був нагороджений орденом Святої Анни 3 ступеня з бантом. Опанас відзначився при осаді фортеці Ахалцих і одержав чин підпоручика. Не встиг він наздогнати молодшого брата, як той уже

²¹ Державний історичний архів СРСР у СПб., ф. 1343, оп. 27, спр. № 6109, арк. 16.

дістав чин поручика і був нагороджений золотою шпагою з написом «За хоробрість». А невдовзі Харитон став штабс-капітаном. Чин поручика дістався Опанасові при штурмі Байбурта.

Олександр Бестужев (Марлінський) так описав цей штурм в листі до матері від 9 січня 1830 р.: «Я Вам обіцяв детальний опис Байбуртської битви, у якій мені довелося бути діяльним учасником, але вибачте мене на ці рази — я не в змозі тепер зв'язати двох думок, двох образів у порядку. Скажу лише, що вона була, хоч і недовгочасна, проте запекла, і я, перебуваючи в стрілках, був у перестрілці і потім у рукопашному бою з лазами. Хоч якою новою була для мене жива картина битви, вона не приголомшила мене: мені здавалося, ніби я пригадую тут щось давнє, щось знайоме. Так уява нерідко випереджає дійсність і дає вірність мрії»²².

О. О. Бестужев був у бригаді Муравйова не єдиним декабристом, яких царський уряд вирішив використати у війні. Біля Миколи Миколайовича зібралися вже деякі з старих друзів: Г. Бурцов і Є. Лачинов, М. Пушкін і А. Гангеблов. З листом від брата Олександра прибув з Сибіру З. Чернишов, шурин Микити Муравйова. За ним з'явилися П. Коновницін, Є. Мусін-Пушкін, М. Оржицький, В. Голицин. При корпусному штабі, яким командував генерал Д. Є. Сакен, опинився друг Пушкіна колишній лицейст В. Вольховський. Всі вони нерідко збиралися у наметі Миколи Миколайовича Раєвського, що також побував під слідством у справі учасників повстання на Сенатській площі. Ще більш жвакими стали зустрічі старих друзів з приїздом О. С. Пушкіна, брат якого, Лев Сергійович, був ад'ютантом Раєвського. У своєму «Путешествии в Арзрум» Пушкін змалював невимушену атмосферу, що панувала тоді серед учасників походу. Але то були останні щасливі дні. Відчуваючи близьке закінчення війни, Паскевич різко змінив своє ставлення до неблагонадійних підлеглих. Незважаючи на мужність і відвагу, яку виявляли ці люди, командуючий відмовлявся нагороджувати їх. Адже лише таким чином можна було допомогти декабристам, розжалуваним у солдати, одержати хоч якусь незалежність. Розуміючи це, Муравйов використовував кожний привід, щоб представляти їх до нагород. На початку походу Паскевич ще йшов на деякі поступки, але врешті-решт відмовився підтримати подання Миколи Муравйова про нагороду для О. Бестужева і В. Толстого, хоч усьому корпусу була відома їхня геройська поведінка при штурмі Байбурта. Стосунки головнокомандуючого і командира гренадерської бригади зіпсувалися після цього так, що Муравйов подав рапорт з проханням перевести його в іншу армію.

У статті «Общественное движение в России», оцінюючи результати походів російських військ у Персію й Туреччину в 1827—1829 роках, засланий у Сибір декабрист М. С. Лунін писав: «Ці походи є майстерними військовими комбінаціями, блискучими військовими подвигами і в результаті супроводжувалися придбанням областей Єреванської, Нахичеванської і Ахалцихської. За одностайним свідченням головнокомандуючого, офіцерів і солдатів цієї армії, три члени Таємного товариства, яким уряд довірив військове командування, надзвичайно сприяли успіху цих походів»²³.

З трьох відзначених Луніним діячів на кінець 1829 вже не було в живих Г. І. Бурцова. Двох інших (Раєвського та Муравйова) чекали великі неприємності. Паскевич, не бажаючи ділити з ними лаври переможця, написав донос, в якому звинуватив їх у заступництві за декабристів. «Через чисельність тут людей цього роду (тобто декабристів), — писав він, — основним до спостереження є те, щоб вони не

²² Цит. за: Левкович Янина. Судьба Марлинского // Звезда.— 1975.— № 12.— С. 157.

²³ Лунін М. С. Общественное движение в России: Письма из Сибири.— М.: Л., 1926.— С. 15.

мали захисту в особах вищого звання і, так би мовити, пункту об'єднання. У цьому відношенні віддалення звідси генерал-майора Сакена є корисне; віддалення генерал-майора Раєвського також; дуже корисно віддалити й генерал-майора Муравйова»²⁴. В результаті цар заборонив переведення Миколи Миколайовича в іншу армію. Він був звільнений з військ Кавказького окремого корпусу «за власним бажанням».

З від'їздом Муравйова життєві обставини Опанаса й Харитона погіршали. За Миколою Миколайовичем залишив Кавказький корпус командир карабінерів Б. О. Фредерікс, з яким у братів склалися сердечні стосунки. На пропозицію Фредерікса вони також вирішили змінити місце служби. Харитон мав стати ад'ютантом Фредерікса, а Опанас хотів влаштуватися поблизу нього на цивільну посаду. Однак 15 жовтня 1830 року в бою під фортецею Нові Закатали обірвалося життя Харитона Потебні. Його геройська смерть увійшла в історію карабінерного полку²⁵.

Із загибеллю Харитона завершився найщасливіший період життя Опанаса Юхимовича. Пригадуючи незабутні дні молодості, він у листі від 25 квітня 1852 р. писав М. М. Муравйову: «Час служби моєї під начальством вашим є одним із кращих спогадів мого життя. Мені тепер близько 50-ти років, і все минуло як приймний сон, але я твердо пам'ятаю його, і з останнім подихом життя буду згадувати Ваше добродіяння мені і меншому братові моему і всі ласки, які Ви виявили, а в особливості Вам і незабутньому Борисові Андрійовичу за врятування мого життя, коли Ви відіслали мене кур'єром з селища Аббас-Абада в Грузію. Там би я не переніс долі багатьох з моїм слабким здоров'ям. Вам, справжній добродію, зобов'язаний освітою моєю і всім, що маю кращого. Чи можу я забути добродійника мого, якому я зобов'язаний усім щастям мого життя! Батьки дали мені життя, а Ви звернули добродійну увагу Вашу на бідного юнкера, визнали мене гідним Вашої довіри, дали освіту і посяяли почуття і правила життя, яким я завжди неухильно наслідував і не перестану наслідувати до кінця мого життя»²⁶.

Потебня перший служив у карабінерному полку ще кілька років. Визначних подій в його житті вже не було. І без того слабке здоров'я ставало все гіршим. Ні дружба товаришів, ні увага нового полкового командира князя Олександра Леоновича Дадіанова не могли замінити йому тих, з ким він розлучився. У цій обстановці єдиною відрадою Опанаса стає щоденник. Вести його він почав давно, певно, наслідуючи Миколі Миколайовичу. Проте в якийсь момент на перший план у щоденнику вийшли не події особистого життя, а історія полку, в якому служили дорогі йому люди.

Спочатку Опанас записував лише те, що бачив сам. За зразок йому правила, очевидно, слова з передмови до книжки М. М. Муравйова: «Я викладаю просто все, що бачив і міг узнати»²⁷. Але згодом він використовував листи Харитона, в яких детально описувався хід бойових операцій, розповідав про знайомство з такими видатними людьми, як наприклад, Денис Давидов. А коли Опанас захворів і був відправлений у Тіфліс, йому писали і Муравйов і інші товариші. Це допомогло Опанасові розібратися в складній военній обстановці.

Опанасові Юхимовичу не вдалося опублікувати свої записи ні в дні служби в армії, ні пізніше, а рукопис втрачений. І, мабуть, сучасні історики можуть пошкодувати за твором Потебні першого, оскільки в

²⁴ Цитується за: Вейденбаум Є. Декабристи на Кавказі // Русская старина.— 1903.— Т. 6.— С. 490.

²⁵ Бобровський П. О. История 13 лейб-гренадерского Эриванского его величества полка за 250 лет.— Ч. 4.— Карабинерный полк.— СПб., 1895.— С. 179.

²⁶ Відділ рукописних джерел Державного історичного музею, ф. 254, спр. 387, кн. 62, арк. 127.

²⁷ Муравьев Н. Н. Путешествие в Туркмению и Хиву.— С. 6.

ньому рукою очевидця було відтворено один з найважливіших періодів історії Кавказького окремого корпусу — напередодні, під час і після повстання декабристів (1819—1832 роки). М. М. Муравйов, який робив спроби допомогти бойовому товаришеві обнародувати ці записи, у травні 1852 р. писав історикові О. Вісковатову: «Знаючи п. Потебню за правдиву й чесну людину, я думаю, що рукопис його, який він хотів би надрукувати, може служити цікавим матеріалом для укладання Вами історії цього полку»²⁸. До цього ж питання повертається Микола Миколайович і в наступному листі: «Офіцер цей, що займав посаду скарбника в полку, завдяки своїй працьовитості й безкорисливості користувався добрим іменем при кількох командирах Єреванського карабінерного полку. Він не мав особливих знань, проте був завжди точний і старанний до занять. Тому гадаю, що щоденник його міг би служити корисним матеріалом»²⁹.

Минали роки. Опанас Юхимович вийшов у відставку і приїхав додому. Тут він одружився й перебрався з родиною до Ромен. У власному будиночку з великим садком підросли четверо синів (Олександр, Андрій, Микола, Петро) та наймолодша дочка Олександра.

Микола Миколайович Муравйов у важкі для Росії часи повернувся до армії, став командуючим корпусом. З його іменем пов'язується ряд видатних перемог, серед них взяття Карса, що був обмінений пізніше на втрачений у Кримській війні Севастополь. До історії Микола Миколайович увійшов із славним іменем Муравйов-Карський. Та де б не перебував командуючий корпусом, завжди знаходилося у нього тепле слово для Опанаса Потебні та його родини. З великим інтересом стежив він за успіхами дітей старого приятеля, жваво обговорював у листах їхнє майбутнє. Муравйов наполягав, щоб первісток Опанаса став його ад'ютантом, але Олександр обрав інший шлях — шлях науки. Випадок перешкодив знайомству Миколи Миколайовича з другим сином Опанаса Юхимовича — Андрієм. Однак у тому, що в родині скромного штабе-капітана у відставці вирости два видатних діяча своєї епохи (вчений і революціонер) слід бачити неабиякий вплив особистості першого вчителя Опанаса Потебні — Миколи Миколайовича Муравйова-Карського.

Одержано 09.11.89.

Рассказывается о влиянии Н. Н. Муравьева, человека близкого к декабристам, на братьев Потебень, из семьи которых вышли два выдающихся деятеля эпохи — ученый и революционер.

²⁸ Відділ рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, ф. Вісковатова, арк. 212.

²⁹ Там же, арк. 10.

В. П. Кириченко (Київ)

С. Альенде і А. Піночет: моделі розвитку Чилі

Чому Сальвадор Альенде, підтриманий на виборах більшістю чилійців, втратив владу? Чому генерал Піночет порівняно легко її захопив і успішно керував країною майже 20 років? Хто такий Піночет — тиран, диктатор чи розумний політик, тонкий психолог і завбачливий економіст? Чи справді Піночет залишив цивільним процвітаючу країну?

Вирішуючи складні внутрішні проблеми, ми починаємо неупереджено дивитися на світ. На шпальтах радянських газет і часописів дедалі частіше з'являються статті та нариси про країни, які змогли порівняно